

Кабінет історії

Ігор КОЛЯДА
РЕВОЛЮЦІЯ, КОХАННЯ, РОДИНА У ЖИТТІ
СИМОНА ПЕТЛЮРИ. (історико-біографічний нарис)
ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917-1921 РР.)

Ігор Коляда,
доктор історичних наук, професор
(м. Київ)

РЕВОЛЮЦІЯ, КОХАННЯ, РОДИНА У ЖИТТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ.
(історико-біографічний нарис)
ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 РР.)

Коли судове слідство почалося, Альберт Вільма відразу ж запропонував допитати свідка обвинувачення – літнього українського вченого-емігранта професора В. Ковалю, який заявив, що впізнає у Шварцбарді одного з трьох, що стежили за Петлюрою навесні 1926 року. Докладніші свідчення він дати не зміг, оскільки почувався надзвичайно погано і на наступний допит не з'явився. Через кілька днів професор Коваль помер. Однак суд на вимогу адвокатів родини потерпілого прийняв його свідчення як один з доказів того, що Шварцбард діяв не один. Це, мабуть, було помилкою Кампенсі та Вільма. Бо на суді, коли прокурор зажадав від Шварцбарда пояснення з приводу свідчень Ковалю, Торес звер-

нувся до голови суду: «Ваша честь, хіба можна брати до уваги показання, котрі давала літня і надзвичайно хвора людина, давала буквально за кілька днів до кончини, стоячи однією ногою вже в могилі? Хіба не можуть бути такі свідчення упередженими через поганий настрій особи, що їх давала, хіба можуть вони бути виваженими, якщо особа, що їх давала, вже не мала змоги повністю контролювати свої вчинки, свій зір та пам'ять?» і хоча суд не погодився з Торесом, свідчення Ковалю практично не були взяті до уваги. Іншим свідком обвинувачення, який також наполягав на тому, що «без Москви не обійшлося», був уже згаданий генерал Микола Шаповал. Він засвідчив і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, що йшлося про змову і що головними змовниками були Володін та вбивця Шварцбард. Генерал Шаповал розповів, що його знайомий Михайло Володін був членом Співки російських максималістів і приїхав з Німеччини на конгрес Соціалістичної партії Франції, який відбувся 8 серпня 1925 року. Оскільки Володін не мав де зупинитися в Парижі, був обмежений у коштах і до того ж не знав французької мови, Шаповал на прохання одного відомого французького соціаліста, якого він не може назвати, щоб не кидати тінь підозри на його добре і чесне ім'я, влаштував Володіна у своєму помешканні. Генерал Шаповал повідомив, що Володін брав активну участь у терористичних актах на Далекому Сході ще в 1920-1921 роках, потім працював у більшовицькій дипломатичній місії в Празі, де допоміг організувати повстання комуністів в Кладно, що недалеко від Праги. Згодом Володін через це мусив негайно залишити Чехословаччину й опинився

в Берліні, де знову працював у більшовицькій місії, а потім нелегально переїхав до Франції й оселився в Парижі. Тут він поневірявся по квартирах знайомих, бо не міг оселитися в готелі. Окрім мене, провадив далі генерал, щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці, а також наскільки вони достовірні. М. Володін часто відвідував одного свого знайомого, який мешкав неподалік від кладовища Пер-Лашез. А годинниковий магазин Шварцбарда якраз і знаходився біля цього кладовища. Володін часто розпитував про Петлюру, цікавився його способом життя, уподобаннями, захопленнями, запевняючи, що добре знає одного давнього приятеля Петлюри, який дуже хотів би, якщо це можливо, знову зустрітися з Симоном Васильовичем. Коли Шаповал запропонував влаштувати таку зустріч, Володін подякував, але відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 року в Парижі мав розпочати роботу представницький з'їзд українських емігрантських організацій, Володін попросив квитки для себе та саме для тієї людини, що мешкала поблизу кладовища Пер-Лашез. Бо він, мабуть, хотів, наполягав генерал, щоб Шварцбард побачив, як виглядає Петлюра. А 26 травня, в день убивства, Володін зайшов до Шаповала, і вони разом вирушили до пекарні купити хліба. Був пообідній час, і вже у пекарні Шаповал довідався, що застрелено якогось відомого «російського генерала», яких тоді в Парижі було дуже багато. На цю звістку, як стверджує генерал, Володін зреагував негайно: «Це, певно, збили Петлюру», – і замовк, зрозумівши, що виказав себе. Наприкінці липня 1926 року Миколу Шаповала викликано до слідчого, якому він одразу виклав увесь каскад своїх показань. Крім того, генерал повідомив, що неодноразово помічав підозрілих людей, які крутилися навколо Петлюри. «Це були змовники, змовники», – наполегливо твердив свідок. Але оскільки він був політичним опонентом, більше того – противником Петлюри, то не поділився своїми підозрами безпосередньо з колишнім головним отаманом, а за два-три тижні до вбивства сповістив його про свої сумніви через Норича Карбовського. Пізніше і професор Нейман, довірившись Шаповалові, розповів, що Володін повідомив його і його дружину про вбивство увечері того ж дня, коли воно сталося. Таким чином, підсумовували на суді адвокати Петлюри, кілька різних осіб почули про смерть Симона Васильовича від Володіна. «Але це ще нічого не доводить. – втрутився адвокат обвинуваченого Торес. – Від будь-якого салонного базіки чи хлопчика, який продає свіжі газети, того ж дня довідалося про вбивство Петлюри значно більше людей, ніж четверо

осіб. І потім знання відомостей про вбивства, навіть знання абсолютно всіх модних пліток Парижа, ще аж ніяк не свідчить про найменшу причетність людини до скоєного злочину...».

23 березня 1927 року паризька судова палата — вищий суд столиці Франції — викликав на засідання як свідків Добковського, Володіна і Шаповала, де їм був влаштований перехресний допит між собою та перехресний допит разом із Шварцбардом. Елій Добковський — теж емігрант — заявив у суді, що напередодні вбивства Володін і Шварцбард разом обідали. Свідчення про своє знайомство з убивцею Володін під присягою заперечив. Наприкінці перехресного допиту, про що можна довідатись із стенограми судового засідання, Володін все ж таки зізнався, що був трохи знайомий із Шварцбардом і останнім часом заходив до нього майже щодня, бо вибирав собі годинник, але не знав його прізвища. Сам Шварцбард тримався спокійно. Він показав, що Володін відвідував його всього два-три, ну, може, чотири рази, востаннє — близько десяти днів до вбивства, а розмова продавця і покупця аж ніяк не може вважатися знайомством. Прокурор зробив спробу спростувати свідчення Володіна про те, що він не знав прізвища Шварцбарда, — адже обвинувачений був власником крамниці годинників і у своїй окрузі був досить відомий. До того ж Володін заходив у крамницю неодноразово. І знову адвокат Торес зреагував блискавично. Він запитав суддю, чи знає той майстра-годинникаря, в якого постійно і він, і вся його родина купують, ремонтують, обслуговують свої годинники. Суддя відповів ствердно: «Звичайно, знаю!» — «А як його прізвище, ваша честь?» — поцікавився Торес. Розгублене мовчання. Чим і скористався Торес, накинувшись на прокурора. «Дев'яносто дев'ять відсотків парижан, — сказав він, — щодня вітаючись, не знають прізвищ своїх двірників, зеленщиків, молочників, консьєржок, годинникарів».

Тим часом адвокати потерпілої сторони не склали зброї. Через кілька днів на процесі було пред'явлено ще один вагомий доказ, який, на думку Цезаря Кампенсі, мав засвідчити, що Шварцбард знову ж таки не одинокий месник за свою знищену родину, а терорист, котрий має спільників. Це був лист Шварцбарда до дружини, відправлений миською пневматичною поштою. На конверті поштовий урядовець поставив штампель «14.35», тобто минуло не менше двадцяти хвилин після вбивства. Але Шварцбард, пригадаймо, застрелив Петлюру між 14.10 і 14.15, а о 14.15 вже був заарештований поліцією. Цей лист був відправлений з поштового бюро

біля готелю де Віль. Таким чином, лист міг відправити лише спільник. «Цим спільником і був Володін», – торжествував Кампенсі. Шварцбард вперто відмовчувався. Доказ начебто неспростовний! У свою чергу, його захисник, намагаючись підірвати довіру до останнього свідчення, прочитав суду цілу лекцію про поштові помилки, потім розкритикував паризьку пневматичну пошту і пред'явив судові... свій власний паспорт з помилково проштемпельованою датою, де стояв 1936 рік замість 1926-го. Тобто витлумачив час відправлення на конверті як звичайнісіньку помилку поштового урядовця. Досить серйозним аргументом проти Володіна було двадцятисторінкове свідчення Добковського, який стверджував, що Володін працював у ЧК і що змова проти Симона Петлюри повністю спланована у Москві. У своїх показаннях він згадав резолюцію Комінтерну про політичний терор від 9 січня 1926 року, яку ухвалив виконком Комінтерну. Добковський доводив, що найпершою метою цього вбивства було знищення небезпечного ворога, а другою – викликати у Франції сильні антиукраїнські настрої. Свої свідчення на слідстві він намагався посилити виступом у польській газеті «Епоха», де йшлося про те, що Володін, безсумнівно, був чекістом і більшовиком. Але докази Добковського були цілком дискредитовані й знищені знаменитим російським есером, послідовним борцем проти зрадництва у революційному русі Володимиром Бурцевим, який викрив багатьох провокаторів царської охоранки, у тому числі сумно-відомих есера Євно Азефа і більшовика, депутата Державної думи Малиновського. Один з найстаріших у Європі революціонерів, видавець і головний редактор журналу «Былое» Бурцев зажив у Парижі величезного авторитету, і тому його заява про те, що Добковський сам був провокатор, остаточно підірвала довіру до свідчень цієї людини. Паризький суд не міг не взяти до уваги й офіційної заяви радянського посла у Франції Християна Раковського, який стверджував, що Шварцбард ніколи не був більшовиком, то більш – йому було відмовлено у в'їзній візі до СРСР ще в 1924 році. Оскільки ж після цієї заяви підозри у колах петлюрівської еміграції не зменшилися, а навпаки – зросли, судова влада Франції почала ще ретельніше перевіряти документи й свідчення, що з'являлися у ході судового процесу... І судді, і газетярі, і, зрештою, вся світова громадськість ставили запитання: «Чому ж стріляв у Петлюру Шварцбард?». І лише в залі судового засідання Шварцбард назвав мотиви злочину: спонукою до вбивства було бажання покарати Симона Петлюру

за скоєні його армією жahlivi єврейські погроми на Україні у роки громадянської війни, бажання помститися за зґвалтовану доньку та родину, забиту петлюрівськими вояками. Вільма і Кампенсі намагалися довести, що Шварцбард не мав родичів в Україні, що він навіть не бував там і не знає української мови. І тому, коли під час процесу обвинувачений зробив заяву про те, що Петлюра причетний до погромів не лише як головнокомандуючий, а і як літератор, котрий редагував часопис «Тризуб», який, за твердженням Шварцбарда, був антисемітським виданням, адвокати протилежної сторони висловили сумнів у тому, що Шварцбард міг самостійно читати редагований Петлюрою журнал. Суду довелося організувати лінгвістичну експертизу. Шварцбарду запропонували прочитати щось із «Трибуза» у присутності кваліфікованого фахівця-експерта Маргона. Висновок експертизи був такий. Самуїл Шварцбард вільно розмовляє і читає українською мовою з акцентом місцевості Балта, що на півдні України. Сумніви щодо цього відпали... Тим часом – значною мірою завдяки майстерним зусиллям Тореса – суттєво змінився і весь громадський настрій Франції, ставлення громадськості до цього процесу. З підступного злочинця, жорстокого терориста, огидного найманця більшовицького режиму Шварцбард поступово перетворювався на месника мученика за свій народ. Відбулося це, звичайно ж, не раптово – велику роль відіграла тут французька преса, яка відрядила кількох журналістів із завданням розслідувати становище на місці. Допомогла посланцям з різноманітних видань і частина української гетьманської еміграції, яка ненавиділа Симона Петлюру та його прибічників, а тому передавала французьким журналістам чимало документів та свідчень, іноді дезінформацію, які мали на меті скомпрометувати Симона Петлюру, який свого часу позбавив гетьмана Павла Скоропадського влади. Коли під час процесу Шварцбарда запитали, чому він так довго чекав зі своєю помстою і чому не стріляв на Україні, в Польщі, інших країнах, де перебував протягом шести років Симон Петлюра, а здійснив свою акцію саме в Парижі, Анрі Торес, відчуваючи перелом у ході судового процесу, виручив свого клієнта вигуком: «Він повинен був виїхати з Франції до Галичини!» Цей вигук і знаменував собою початок його енергійного наступу у боротьбі за врятування життя свого підзахисного. Передусім треба було схилити на свій бік громадську думку. Досвідчені адвокати зробили це дуже вміло. Торес нагадав, що у роки першої світової війни Шварцбард активно воював на боці Антанти,

що він проливав кров за перемогу Франції й Англії, а тоді, мабуть, не було дорослого француза, який би не пам'ятав окопів Західного фронту, битви на Марні чи під Верденом. Такий аргумент в устах адвоката був сильною зброєю! Представляючи Шварцбарда як героя та патріота, Торес водночас намагався довести, що протилежна сторона складалася з негідників та колабораціоністів, які співробітничали з німцями під час першої світової війни. Захисна лінія Тореса, як визнавав потім і його опонент Кампенсі, в обох випадках виявилась успішною. У десятках країн були організовані громадські комітети захисту Шварцбарда, підписувалися петиції, організовувалися масові демонстрації та велелюдні мітинги. Здавалося, увесь світ стежить за судовим процесом у Парижі. Газети і журнали виправдували і підносили вбивцю, друкували спогади і документи про погроми в Україні в роки Української революції (1917-1921 рр.), відкрито обвинувачували Петлюру в їх організації. Єдина єврейська організація, яка спочатку відмовилася підтримувати обвинуваченого, був Всеамериканський єврейський комітет, який засудив дії терориста, справедливо оцінивши їх як криваве варварство, про що свідчить заява від 19 листопада 1926 року. Але і цей комітет під тиском світової громадськості змушений був переглянути свої позиції. У цьому багатоголосому хорі якось губилася правова сторона події. Адже Шварцбард, незалежно від мотивів, якими він керувався, застрелив неозброєну людину, що в усіх цивілізованих країнах вважається найтяжчим злочином. Відчуваючи, що з кожним днем дійство у судовому залі дедалі більше схиляється на користь підзахисного Тореса, а розгляд справи вже зосередився не навколо вбивства, а навколо особистості і поглядів Петлюри, адвокат Альберт Вільма гарячково шукав виходу з глухого кута. Він нагадав судові, що уряд Симона Петлюри працював у часи анархії та громадянської війни, проте робив все можливе, аби зупинити погроми. То більш – він приймав євреїв на високі, іноді міністерські посади, доручав їм керівництво цілими напрямками урядової діяльності і навіть уті тяжкі часи спромігся створити спеціальну комісію для розслідування випадків міжнаціональних безчинств, яка складалася тільки з представників єврейського населення. Адвокати Вільма та Кампенсі представили суду понад 200 документів, які свідчили про прагнення уряду Петлюри зупинити або запобігти погромам в Україні. Але після доскіпливих запитань Тореса суд з'ясував, що жоден з них не був підписаний головним отаманом – усі вони підпису-

валися лише його старшинами чи помічниками. Невгамовний Торес довів також, що більшість з цих документів була написана й видана, коли армії вже майже не існувало, коли сам Петлюра і його прибічники перебували на території Польщі. В Україні ж різня мирного населення проходила на його очах, з його дозволу чи згоди. Бог його знає, але прощати цього не можна, і тому його очікувала кара божа, – так закінчив свою промову в один день процесу адвокат Анрі Торес. Завдяки його блискучим професійним якостям безсумнівний вбивця Шварцбард перетворився на надзвичайно жертвенну, трагічну постать, на свого роду лицаря справедливості, який готовий віддати своє життя за свій народ. Під час судового розгляду Торес попросив суд прилучити до справи свідчення очевидців і потерпілих про один з найбільших і найжахливіших погромів, вчинених петлюрівською армією 1919 року в місті Проскуріві (нині обласний центр України Хмельницький). І як стверджують дослідники, адвокат обвинуваченого зробив це зовсім не випадково – він готував захисникам Симона Петлюри добре продуману пастку. Жорстокий погром у Проскуріві тривав кілька днів, інформація про нього ще тоді потрапила до європейських газет. Діяли тут вояки на чолі з отаманом Семесенком, який мав звання полковника і командував частиною у петлюрівській армії. І Торес намагався запевнити суд, що хоч Петлюра знав про все це, полковника не було покарано. «Так хто ж був у такому разі головним погромником на Україні?!» – з акторським пафосом запитував Торес. Вмить підводиться і просить слова Кампенсі. Він заявляє, що твердження шановного колеги не має під собою ґрунту, що тодішня українська влада, очолювана Петлюрою, організувала трибунал для розслідування погромів у Проскуріві. Обурений скоєним, Петлюра, приїхавши до Проскурова – і про це у адвокатів загиблого є документи, – особисто розпорядився заарештувати й судити Семесенка. Військовий трибунал засудив його ще у 1919 році до смертної кари, і цей вирок був виконаний: Семесенка розстріляно. Кампенсі закінчує і... потрапляє у пастку, підготовлену Торесом. Адвокат Шварцбарда передає судові показання свідка Андрія Хомського, в яких той твердить, що був ув'язнений разом із Семесенком. Після проголошеного вироку Семесенка не розстріляли, а таємно відправили з Проскурова якнайдалі. Крім того, Хомський свідчив, що погромом керував із залізничної станції не Семесенко, який був у цій грі лише пішаком, а ад'ютант Петлюри полковник Бень, і що сам Симон Васильович мав бути в той

Самуїл Шварцбард

самий час на тій же залізничній станції, тобто достеменно знав, які жахливі події відбуваються в місті кожної години. А тому, звичайно, не міг відправити Семесенка на розстріл. На запитання судді, звідки Хомський міг все це знати, свідок заявив, що довідався від Се-

месенка, Але виявилось, що Торес на цьому не закінчив розігрувати свою адвокатську партію. Щоб закріпити моральну перемогу над противниками, він передав суду колективне свідчення-лист 1325 жителів Проскурова, які підтверджували слова Хомського, зокрема той факт, що під час погрому Петлюра перебував на залізничній станції... Приголомшеному адвокату Вільма лишалося тільки запитати, чому сам Хомський, який мав бути засуджений на смерть, якимось чином був звільнений і дожив до процесу. Але суд не зважив на аргументи Вільма, бо проти головного отамана свідчив не один Хомський, а ще майже півтори тисячі інших жителів Проскурова. Беручи до уваги подані обома сторонами аргументи і факти і незважаючи на всі зусилля свого захисника, Шварцбард мав дуже слабку надію на виправдання присяжними. Вбивство є вбивство, особливо коли це стосується неозброєної людини. Але версія про більшовицьку «змову» на суді провалилася повністю, бо всі докази цієї «змови», втім числі свідчення померлого до суду професора Ковалєва, штампель на конверті пневматичного листа і навіть резолюція виконкому Комінтерну, яку ніхто не бачив в оригіналі, були або спростовані Торесом, або не тягнули на створення образу підступного і жорстокого агента ДПУ. І щоб в очах присяжних Шварцбард не постав відчайдушним месником, адвокати родини Петлюри зробили спробу скомпрометувати його, знову нагадуючи про його далеко не бездоганну біографію, екстремістський характер і схильність до злочинів. Вони наполягали також на тому, що, враховуючи тодішню анархічну ситуацію в Україні, уряд Петлюри був неспроможний повністю контролювати обстановку, стежити за діями всіх своїх вій-

ськових частин. Це, до речі, відповідало дійсності. То більш, цілком слушно нагадував Цезар Кампенсі, що суд має судити зовсім не Петлюру, а Шварцбарда. Але талант у будь-якій справі є талант. І треба відверто визнати, що адвокат Анрі Торес виявився значно талановитішим за своїх досить маститих колег. Він так блискуче перекутив ролі ката і його жертви, що розгляд справи про банальне вбивство перетворився на політичний процес світового рівня. І таким чином увесь хід судового розгляду зосередився не на дрібному власникові крамниці годинників, а на колишньому голові Директорії, на діяннях і вчинках головного отамана, на його помилках і прорахунках, внаслідок чого Цезар Кампенсі і Альберт Вільма змушені були захищатися й виправдуватися. Анрі Торес натхненно працював не лише в судовому залі, а й за його стінами. Він уміло давав інтерв'ю, весь час збуджував громадську думку. Свідки, які мали дуже сумнівний стосунок до суті процесу або зовсім його не мали і нічого не знали про події громадянської війни в Україні, були покликані Торесом, щоб свідчити на користь Шварцбарда. Енергійний адвокат так спритно поширював чутки, що сам президент Ліги прав людини професор Віктор Ваш, а також Сінклер Льюїс, Герберт Уеллс, Альберт Ейнштейн, Олександр Керенський та інші всесвітньовідомі постаті зголосилися і навіть самі пропонували прийти на суд, щоб захищати незвичайного вбивцю. Щоб викликати і завоювати симпатії присяжних-католиків, Торес посилався навіть на оцінку цієї справи главою римсько-католицької церкви папою Бенедиктом XV. А паралельно приятелі Тореса працювали за кулісами. Адвокат зумів навіть влаштувати зустріч дружини Шварцбарда з одним із найвпливовіших депутатів Національних зборів Франції, головою Французької соціалістичної партії і майбутнім прем'єр-міністром Франції Леоном Блюмом. У відповідь на прохання врятувати чоловіка від страти, яка йому загрожувала, ознайомитися з документами і підтримати Шварцбарда у пресі обережний і неквапливий Блюм щиро запевнив перелякану і тремтячу мадам Шварцбард, що її чоловік найімовірніше буде виправданий.

– Чому, чому ви так впевнено говорите? – запитувала жінка.

– Бо Франція є країною справедливою, мадам, – незворушно відповів у присутності Тореса Леон Блюм.

Анрі Торес наголошував і на тому, що Шварцбард перебуває членом Ліги прав людини і під час арешту мав при собі членський квиток цієї шановної орга-

нізації. То більш – Поль Ланжевен, віце-президент цієї Ліги, видатний французький учений і професор кількох університетів, з'явився на процесі, де заявив, що, ознайомившись з документами, він прийшов до висновку, що в організації та потуранні погромів Петлюра, безумовно, винний. Тим часом, щоб вкрай знеславити петлюрівське оточення, його прибічників і таким чином самого Петлюру в очах французької громадськості, Торес провів величезну підготовчу роботу – розшукав документи про співробітництво Директорії кайзерівською Німеччиною у той час, коли ще не скінчилася війна, накидався на Олександра Шульгіна, близьку до Петлюри людину, за те, що той служив надзвичайним і повноважним послом у Болгарії за уряду гетьмана Павла Скоропадського – знову-таки активного союзника німців, з якими Франція так тяжко, криваво і довго воювала. Торес розшукав і зачитав на суді заяву головного отамана від 3 травня 1918 року, в якій Петлюра дякував своїм «могутнім приятелям та союзникам» (Німеччині й Австро-Угорщині). Оперуючи цими фактами, Торес намагався переконати присяжних, що мало не весь український визвольний рух був міцно пов'язаний із німецькою політикою часів першої світової війни. А поряд з цим Торес пропонував суду покликати до залу п'ятнадцять французів, товаришів-однополчан Шварцбарда, які б засвідчили його хоробрість на війні з німцями. Відверто кажучи, адвокат неприховано маніпулював громадською свідомістю, повністю змістивши на суді правові акценти. Взірцем ораторського мистецтва стала й остання промова Анрі Тореса. Наважившись виправдати вбивство Петлюри, він заявив: «Я кажу, що коли людина стає французьким громадянином, як це зробив Шварцбард... коли вона стискає в руках гарячу рушницю, я стверджую, що пробуджується нова душа, душа громадянина... і вона вдаряє, щоб виправити кривду». Звернувшись до присяжних, Торес закликав: «Панове! Сьогодні ви відповідаєте за престиж нашої нації. Життя тисяч залежить від вироку Франції, від вашого вироку...» Звертаючись до історичних прецедентів, Торес підкреслював, що у багатьох країнах підсудні-месники були виправдані, як наприклад Агасі Тінделян, який вбив у Німеччині колишнього великого візира Турецької імперії старого пашу Таалат-Бея, помстившись за страшну різанину вірмен у 1915 році. Безумовно, і цим сильним моральним аргументом Торес апелював до національної гідності французів: чи французи гірші і менш справедливі, ніж німці?! Він закликав присяжних: «Я сподіваюсь від вас, панове,

в ім'я нашої країни винести одноголосний вирок: ні!!!» Тобто «ні» винуватості Шварцбарда. Колегія присяжних налічувала дванадцять чоловік. Надзвичайно довго тяглися хвилини таємного голосування та підрахунку голосів. І ось нарешті результати; вісім голосів проти чотирьох були подані за повне виправдання Шварцбарда. Почувши цей вердикт, численні присутні у Палаці правосуддя вибухнули вигуками: «Нехай живе Франція!», «Слава французьким присяжним!». Величезний натовп родичів, друзів, уболівальників та журналістів з фотокореспондентами обступили, трохи «не розриваючи не сувеніри», Тореса і Шварцбарда. Майже того ж дня Анрі Торес одержав замовлення на книжку «Процес про погроми», яка вийшла в світ уже наступного, 1928 року. А Шварцбард, даючи одночасно кілька інтерв'ю, виглядав значно зніяковілішим і переляканішим, аніж у залі суду. Адвокатам же Ольги Петлюри Кампенсі та Вільма (особливо останньому, який хвалився, що будь-що засудить Шварцбарда) довелося пережити чимало неприємних хвилин і докорів у пасивності і невмінні боротися.

Найвпливовіша лондонська «Таймс» 27 жовтня 1927 року так оцінювала наслідки судового процесу: «Беручи до уваги звичайну м'якість французьких присяжних, коли до них зверталися з апеляцією виправдати підсудного, вирок не був дуже несподіваним».

Українська еміграція надзвичайно болісно пережила виправдання Шварцбарда. Відомий вчений А. Яковлів у книжці «Паризька трагедія», намагаючись морально підтримати земляків, писав: «Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означає, не повинен означати як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано повністю правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарда, себто що нібито Петлюра був винний у погромах. Ця теза значною мірою була збита вже під час судового слідства... Навіть Торес у своїй заключній промові говорив головним чином про германofільство Петлюри та про заслуги Шварцбарда перед Францією у часи світової війни...»

Отже, процес над вбивцею С.Петлюри – Самюелем Шварцбардом – волею політичних обставин та зусиллями адвокатів перетворився на процес проти Української Народної Республіки. Або радше – на процес проти того міфу УНР, який побажали сформувати на французькій землі тодішні опоненти української незалежності.

(Далі буде.)